

Critical Analysis of James Bellamy's Reformist View on the Words “Abba”, “Lamma” and “Jibti”

Mohammad Taghi Fazeli¹

1. PhD Graduate in Quran and Orientalism, Imam Khomeini Educational Complex, Al-Mustafa International University, Afghanistan. Email: fazili1359@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 8 March 2025
Received in revised form:
4 April 2025
Accepted: 26 April 2025
Available online: 16 June 2025

Keywords:
James Bellamy,
Critical Analysis,
Lexical Emendation,
Historical Linguistics,
Qur'anic Exegesis,
Abban,
Lamma,
Jibt.

ABSTRACT

James Bellamy, one of the prominent contemporary Orientalists, adopts an emendatory approach in his analysis of Qur'anic vocabulary, claiming that certain words in this sacred text have been distorted or corrupted and thus require reinterpretation and correction. In his research—particularly in articles published in journals of Semitic linguistics—he has revisited some Qur'anic terms and proposed alternative meanings for them. Among these are the words “Abban,” “Lamma,” and “Jibt.” Drawing on comparative linguistics and historical analysis, Bellamy argues that these terms possess meanings different from those traditionally presented in Islamic exegesis. This study, employing an analytical-critical method, examines Bellamy's arguments from three fundamental perspectives: first, the extent to which his proposals align with the principles of historical linguistics and textual evidence; second, the evaluation of internal textual indicators and the contextual flow of Qur'anic verses; and third, a comparison of his views with classical exegetical and lexical sources. The findings reveal that although Bellamy's approach demonstrates noteworthy innovations in certain respects, his analyses suffer from serious shortcomings due to factors such as neglecting the broader framework of the Arabic language, overlooking the semantic evolution of words throughout history, and lacking coherence with other internal Qur'anic evidence. Furthermore, some of his hypotheses rest on linguistic conjectures that are unsupported by adequate textual or historical documentation. This research underscores the importance of precision in linguistic analyses of sacred texts and demonstrates that interpreting Qur'anic vocabulary cannot rely solely on emendatory hypotheses without considering the comprehensive structure of the Arabic language and the contextual coherence of the verses. Hence, critically evaluating emendatory views in Qur'anic linguistics necessitates a simultaneous attention to linguistic, exegetical, and historical methodologies to prevent misinterpretations and the imposition of unfounded meanings onto the Qur'anic text.

Cite this article: Fazeli, M.T. (2025). Critical Analysis of James Bellamy's Reformist View on the Words “Abba”, “Lamma” and “Jibti”. *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (38), 161-192. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10355>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10355>

Problem Statement

James Bellamy, a prominent contemporary Orientalist, adopts a reformist approach to the analysis of Quranic vocabulary, claiming that some words in this sacred text have undergone distortion or alteration and need reevaluation and correction. In his research, particularly through articles published in Semitic linguistics journals, he has revisited certain Quranic words, proposing alternative meanings for them. Among these words are “أَبَا”, “لَمَّا”, and “جَبْتِ” (*Abba*, *Lamma* and *Jibti*), which Bellamy asserts have meanings different from the commonly accepted interpretations in Islamic exegesis, based on comparative linguistics and historical analysis. This research employs an analytical-critical approach to examine Bellamy’s arguments from three essential perspectives: first, the alignment of his proposals with historical linguistic rules and textual evidence; second, the evaluation of contextual clues within the text and the coherence of the Quranic verses; and third, a comparison of his views with traditional exegesis and lexicographical sources.

Findings

The findings of this study indicate that although Bellamy’s approach has noteworthy innovations in some instances, his analyses face serious shortcomings due to reasons such as neglecting the broader context of the Arabic language, overlooking the semantic developments of words in their historical progression, and lacking consistency with other internal Quranic evidence. Moreover, some of his hypotheses are based on linguistic conjectures that lack sufficient textual and historical backing. The research emphasizes the importance of precision in the linguistic analysis of sacred texts and concludes that interpreting Quranic vocabulary cannot rely solely on reformist hypotheses without considering the overarching framework of the Arabic language and the structural context of the verses.

Objective

A critical examination of reformist views in the field of Quranic linguistics necessitates simultaneous consideration of linguistic, interpretative, and historical methodologies to prevent incorrect interpretations and the imposition of unjustifiable meanings onto the Quranic text.

Research Method

This research adopts an analytical-critical approach to demonstrate that Bellamy's theories, despite their innovations, face significant challenges and require more thorough examination from a historical and interpretative linguistic perspective.

Conclusion

This study critically analyzes James Bellamy's reformist views on the words “أَبَا”, “لَمَّا”, and “جِبْتِي” (*Abba*, *Lamma* and *Jibti*) in the Quran. The findings show that Bellamy's approach, based on hypotheses of distortion and alteration of certain Quranic words, encounters multiple challenges and lacks strong backing from credible historical linguistic sources and Quranic sciences.

First, the etymological examination of the aforementioned words indicated that these terms have a solid background and specific meanings in the structure of eloquent Arabic, having been used in pre-Islamic texts and Jahili poetry. This challenges the claims of distortion or alteration of these words, demonstrating that the Quran utilizes a linguistic system deeply rooted in the tradition of ancient Arabic.

Second, the interpretative analysis of ancient sources, including the interpretations of Tabari, Raghīb al-Isfahani, and Zamakhshari, revealed that Islamic interpreters not only provided various interpretations for these words but also found that these interpretations maintain semantic coherence within the context of the verses. In contrast, the changes proposed by Bellamy not only disrupt the semantic connections in the verses but also tend to be inconsistent with Arabic grammar.

Third, the comparative analysis of the discussed vocabulary with Semitic languages, especially Hebrew and Aramaic, demonstrated that while some linguistic similarities exist between these languages and Arabic, such similarities do not necessarily imply that other languages influenced the formation of the Quranic text. A thorough analysis revealed that the words “أَبَا”, “لَمَّا”, and “جِبْتِي” (*Abba*, *Lamma* and *Jibti*) are firmly rooted in the Arabic language, and the changes proposed by Bellamy are based on incorrect analogies.

Overall, this research indicated that Bellamy's theories regarding the reform of certain Quranic words are not acceptable from linguistic, interpretative, and historical perspectives, and his evidences do not possess

the scientific strength required. This study emphasizes the authenticity and linguistic coherence of the Quran, highlighting the significance of analyzing vocabulary within the correct historical and interpretative context, and calls for a critical reevaluation of the views of Orientalists in this field.

Finally, it is suggested that future research employs modern computational linguistic tools and analyses based on broader data sets to conduct a more precise investigation of Quranic vocabulary to provide a more comprehensive understanding of its linguistic structure and semantic evolution.

تحلیل انتقادی دیدگاه اصلاحی جیمز بلمی در مورد واژه‌های «أَبَا»،

«لَمَّا» و «جِبْتِ»

محمد تقی فاضلی ✉

۱. دانش آموخته دکتری رشته قرآن و مستشرقان، مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)، جامعه المصطفی العالمیه، افغانستان:

fazili1359@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶

کلیدواژه‌ها:

جیمز بلمی،

تحلیل انتقادی،

اصلاح واژگانی،

زبان‌شناسی تاریخی،

تفسیر قرآن،

أَبَا،

لَمَّا،

جِبْتِ.

جیمز بلمی، از مستشرقان برجسته معاصر، با اتخاذ رویکردی اصلاحی در تحلیل واژگان قرآنی، مدعی است که برخی از واژه‌های این متن مقدس دچار تحریف یا تصحیف شده و نیازمند بازخوانی و اصلاح هستند. او در پژوهش‌های خود، به‌ویژه در مقالاتی که در مجلات زبان‌شناسی سامی منتشر کرده است، برخی واژگان قرآن را بازبینی کرده و معانی متفاوتی برای آن‌ها پیشنهاد داده است. از جمله این واژگان می‌توان به «أَبَا»، «لَمَّا» و «جِبْتِ» اشاره کرد. بلمی با تکیه بر روش زبان‌شناسی تطبیقی و تحلیل تاریخی، این واژگان را دارای معانی متفاوت از برداشت‌های رایج در تفاسیر اسلامی دانسته است. این پژوهش، با رویکرد تحلیلی-انتقادی، استدلال‌های بلمی را از سه منظر اساسی بررسی می‌کند: نخست، میزان انطباق پیشنهادها و قواعد زبان‌شناسی تاریخی و شواهد متنی؛ دوم، ارزیابی قرائن درون‌متنی و سیاق آیات قرآن؛ و سوم، مقایسه دیدگاه او با منابع تفسیری و لغوی کهن. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که هرچند رویکرد بلمی در برخی موارد دارای نوآوری‌های قابل توجهی است، تحلیل‌های او به دلایلی همچون بی‌توجهی به بستر کلی زبان عربی، نادیده گرفتن تطورات معنایی واژگان در سیر تاریخی، و عدم انسجام با سایر شواهد درون‌قرآنی، با کاستی‌های جدی روبه‌رو است. افزون بر این، برخی فرضیات وی مبتنی بر گمانه‌زنی‌های زبان‌شناختی هستند که فاقد پشتوانه متنی و مستندات تاریخی کافی‌اند. نتایج این پژوهش بر اهمیت دقت در تحلیل‌های زبان‌شناختی متون مقدس تأکید دارد و نشان می‌دهد که تفسیر واژگان قرآن نمی‌تواند صرفاً بر مبنای فرضیه‌های اصلاحی و بدون در نظر گرفتن چارچوب کلی زبان عربی و ساختار سیاقی آیات صورت گیرد. از این رو، نقد و بررسی دیدگاه‌های اصلاحی در حوزه زبان‌شناسی قرآنی مستلزم توجه همزمان به روش‌های زبان‌شناختی، تفسیری و تاریخی است تا از تفسیرهای نادرست و تحمیل معانی غیرمعتبر بر متن قرآن جلوگیری شود.

استناد: فاضلی، محمد تقی (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی دیدگاه اصلاحی جیمز بلمی در مورد واژه‌های «أَبَا»، «لَمَّا» و «جِبْتِ».

قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ۲۰ (۳۸)، ۱۶۱-۱۹۲. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10355>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

متن قرآن کریم، به عنوان یکی از کهن ترین متون زبان عربی، همواره مورد توجه زبان شناسان، مفسران و پژوهشگران علوم قرآنی قرار گرفته است. یکی از حوزه های مهم در مطالعات قرآنی، بررسی واژگان و معانی آن ها بر اساس تحلیل های زبان شناختی و تطبیقی است. در این میان، برخی از مستشرقان با اتخاذ رویکردهای زبان شناسی تاریخی و مقایسه ای، به مطالعه واژگان قرآنی پرداخته و در مواردی پیشنهادهایی درباره تصحیح یا اصلاح معنای برخی واژگان ارائه کرده اند.

جیمز بلمی، از برجسته ترین مستشرقان معاصر، یکی از چهره های شاخص در این زمینه است که با رویکردی اصلاحی به تحلیل واژگان قرآن پرداخته و معتقد است که برخی از آن ها دچار تغییر یا تصحیف شده اند. بلمی در مطالعات خود، سه واژه «أَبَا»، «لَمَّا» و «جِبْتِ» را از جمله واژگانی دانسته است که معنای رایج آن ها در تفاسیر اسلامی با واقعیت زبان شناختی و تاریخی سازگار نیست. او بر این باور است که این واژگان یا دچار تغییرات صوتی و نوشتاری شده اند یا معانی متفاوتی در بستر تاریخی خود داشته اند که در تفاسیر سنتی مغفول مانده است.

وی با بهره گیری از روش های زبان شناسی تطبیقی و بررسی متون کهن سامی، تلاش کرده است معانی جدیدی برای این واژگان ارائه دهد. این دیدگاه، گرچه در برخی محافل آکادمیک غربی مورد توجه قرار گرفته است، اما در میان پژوهشگران علوم قرآنی و زبان عربی با نقدهای جدی روبه رو شده است.

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی انتقادی دیدگاه بلمی درباره این سه واژه و ارزیابی میزان اعتبار آن از منظر مبانی زبان شناسی تاریخی، شواهد تفسیری و قرائن درون متنی است. پرسش اساسی این است که آیا فرضیات بلمی درباره این واژگان، با ساختار زبانی قرآن و نظام معنایی آن سازگار است یا آنکه صرفاً مبتنی بر گمانه زنی های زبان شناختی و بدون توجه به سیاق آیات ارائه شده است؟

همچنین، این پژوهش در پی آن است که با مقایسه دیدگاه بلمی با منابع تفسیری و لغوی کهن، نقاط ضعف و قوت تحلیل های او را روشن سازد و نشان دهد که آیا اصلاحات پیشنهادی وی، مستند به شواهد کافی بوده یا با چالش های علمی مواجه است.

بررسی این موضوع از آن جهت اهمیت دارد که هرگونه تغییر در معنای واژگان قرآن، می تواند بر فهم عمومی و تفاسیر دینی تأثیر بگذارد. رویکردهای اصلاحی، در صورت عدم دقت علمی، ممکن است منجر به برداشت های نادرست از متن قرآن شوند. از این رو، نقد و ارزیابی دقیق نظریات اصلاحی در حوزه واژگان قرآنی، ضرورتی علمی است که می تواند به درک صحیح تر از متن مقدس و جلوگیری از تفاسیر نادرست کمک کند.

این پژوهش با اتخاذ رویکردی تحلیلی-انتقادی، تلاش دارد نشان دهد که نظریات بلمی، به‌رغم نوآوری‌های خود، در مواردی با چالش‌های جدی روبه‌رو بوده و نیازمند بررسی دقیق‌تر از منظر زبان‌شناسی تاریخی و تفسیری است.

پیشینه پژوهش

مطالعات مرتبط با تحلیل واژگان قرآنی یکی از حوزه‌های کلیدی در زبان‌شناسی تاریخی و علوم قرآنی به‌شمار می‌رود که تاکنون پژوهش‌های متعددی در این زمینه صورت گرفته است. برخی از این پژوهش‌ها بر معناشناسی واژگان در بستر زبان عربی متمرکز شده‌اند، درحالی‌که برخی دیگر رویکردی تطبیقی میان زبان عربی و سایر زبان‌های سامی اتخاذ کرده‌اند.

در این میان، دیدگاه‌های مستشرقان، به‌ویژه جیمز بلمی، دربارهٔ اصلاح یا تصحیح برخی واژگان قرآنی، به‌طور ویژه مورد توجه و نقد پژوهشگران مسلمان و محققان حوزهٔ زبان‌شناسی قرار گرفته است.

۱. مطالعات انجام‌شده درباره واژگان قرآنی

مطالعات واژگان قرآن، چه از منظر تفسیری و چه از منظر زبان‌شناسی تاریخی، دارای پیشینه‌ای غنی است. از جمله آثار مهم در این حوزه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. ابن فارس (۳۹۵هـ)، معجم مقاییس اللغة: این اثر، یکی از کهن‌ترین منابع لغوی زبان عربی است که به ریشه‌شناسی واژگان بر اساس مقایسه تطبیقی پرداخته و معانی آن‌ها را در بسترهای گوناگون بررسی کرده است.

۲. راغب اصفهانی (۵۰۲هـ)، المفردات فی غریب القرآن: این کتاب از منابع ارزشمند در معناشناسی واژگان قرآنی به‌شمار می‌رود که همواره مورد استناد مفسران و پژوهشگران علوم قرآنی قرار گرفته است.

۳. هانری گُربن (۱۹۹۸ م)، تاریخ زبان‌های سامی و تأثیر آن بر قرآن: این اثر به بررسی پیوند زبان‌های سامی و تأثیر آن‌ها بر زبان قرآن می‌پردازد و نشان می‌دهد که برخی از واژگان قرآنی دارای ریشه‌های مشترک با زبان‌های عبری و آرامی هستند.

۴. آرتور جفری (۱۹۳۸ م)، واژگان دخیل در قرآن: جفری در این اثر، به بررسی برخی از واژگان قرآنی پرداخته و آن‌ها را دارای منشأ غیرعربی دانسته است؛ نظریه‌ای که با انتقادات گسترده‌ای از سوی پژوهشگران مسلمان مواجه شده است.

۲. مطالعات خاص درباره نظریات جیمز بلمی

جیمز بلمی در چندین مقاله علمی، نظریات خود را درباره اصلاح برخی واژگان قرآن مطرح کرده است. مهم‌ترین آثار او عبارتند از:

1. Bellamy, James A (1990). "Some Proposed Emendations to the Text of the Koran." *Journal of the American Oriental Society*, 110(4), 724-732.

در این مقاله، بلمی به بررسی برخی واژگان قرآنی که به‌زعم او دچار تصحیف یا تغییر شده‌اند پرداخته و پیشنهاد‌های اصلاحی ارائه کرده است.

2. Bellamy, James A (2001). "More Proposed Emendations to the Text of the Koran." *Journal of the American Oriental Society*, 121(1), 1-13.

این مقاله، ادامه مقاله قبلی بلمی است. در آن، تحلیل‌های زبان‌شناختی وی گسترش یافته و به‌طور خاص، واژگان «أَبَا»، «لَمَّا» و «جَبَّ» مورد بازنگری قرار گرفته‌اند.

3. Luxenberg, Christoph (2007). *Die Syro-Aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache*.

این اثر رویکردی مشابه با بلمی اتخاذ کرده و با تکیه بر زبان آرامی-سریانی، تلاش کرده است برخی واژگان قرآن را با معانی متفاوتی بازتفسیر کند.

۳. نقدها و ارزیابی‌های انجام‌شده بر نظریات بلمی

۱. مصطفی صادق الرافعی (۲۰۰۲)، تحدی القرآن و تأویل المستشرقین. انتشارات دارالکتب العربیة: این کتاب به نقد دیدگاه‌های مستشرقان درباره واژگان قرآن پرداخته و نشان داده است که بسیاری از اصلاحات پیشنهادی آنان فاقد پشتوانه قوی در زبان عربی و تفسیر اسلامی هستند.

۲. محمد حسن الصغیر (۲۰۱۰) دراسات فی الاستشراق و النقد اللغوی للقرآن. انتشارات دارالفکر: این کتاب به بررسی رویکردهای زبان‌شناختی مستشرقان، از جمله بلمی، پرداخته و به‌طور خاص نقدهایی بر نظریات وی درباره تحریف واژگان قرآنی ارائه کرده است.

۳. جزینی، غلامعلی؛ رضایی هفتادار، حسن (۱۴۰۱)، «تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی دربارهٔ آیهٔ ۸۸ سورهٔ زخرف». دوفصلنامه علمی مطالعات قرائت قرآن. دورهٔ ۱۰، شمارهٔ ۱۹، صص ۱۱۸-۱۴۷: این مقاله به نقد و بررسی نظریات بلمی درخصوص آیهٔ مذکور پرداخته و تحلیل‌های زبان‌شناختی و تفسیری او را مورد ارزیابی قرار داده است.

۴. وجه تمایز پژوهش حاضر

با وجود مطالعات گسترده‌ای که در زمینهٔ تحلیل واژگان قرآنی و نقد دیدگاه‌های مستشرقان انجام شده است، پژوهش حاضر دارای چند ویژگی متمایز است:

۱. تمرکز بر سه واژهٔ خاص «أَبَا»، «لَمَّا» و «جَنَّتِ» در نظریهٔ بلمی: برخلاف بسیاری از پژوهش‌های پیشین که به صورت کلی به نظریات بلمی پرداخته‌اند، این پژوهش نقد و بررسی دقیقی بر تحلیل وی دربارهٔ این سه واژه انجام داده است.

۲. استفاده از منابع تفسیری، لغوی و زبان‌شناسی تاریخی: پژوهش حاضر علاوه بر نقد زبان‌شناختی، از دیدگاه‌های تفسیری و لغوی کهن بهره می‌برد تا استدلال‌های بلمی دربارهٔ تطورات معنایی واژگان را مورد ارزیابی قرار دهد.

۳. بررسی میزان انسجام دیدگاه بلمی با سیاق آیات قرآن: درحالی که برخی پژوهش‌ها تنها از منظر زبان‌شناسی به نقد نظریات بلمی پرداخته‌اند، این پژوهش رابطهٔ معنایی واژگان مورد بحث را در ساختار کلی آیات قرآن بررسی کرده است.

۴. تحلیل مقایسه‌ای با سایر زبان‌های سامی: در این پژوهش، به مقایسهٔ تطبیقی واژگان مذکور با زبان‌های عبری و آرامی نیز پرداخته شده تا مشخص شود که آیا تحلیل‌های بلمی دربارهٔ منشأ سامی این واژگان، دارای اعتبار علمی است یا خیر.

با توجه به مطالعات انجام‌شده در زمینهٔ تحلیل واژگان قرآنی، نظریات جیمز بلمی دربارهٔ واژگان «أَبَا»، «لَمَّا» و «جَنَّتِ»، گرچه در برخی محافل آکادمیک غربی مورد توجه قرار گرفته، اما با نقدهای جدی از سوی پژوهشگران مسلمان و زبان‌شناسان تاریخی روبه‌رو شده است. پژوهش حاضر با تکیه بر روش‌های علمی و تحلیل‌های زبان‌شناختی، تفسیری و تاریخی، در تلاش است که میزان اعتبار این دیدگاه را به‌طور دقیق ارزیابی کرده و نقاط ضعف و قوت آن را روشن سازد.

الف. روش نقد بلمی

بلمی، با استناد به اختلاف قرائات و گزارش‌هایی درباره احتمال وقوع خطا در استنساخ قرآن، ادعا کرده است که در متن قرآن اشتباهات نوشتاری رخ داده است (Bellamy, 1993: 562-563). او با استفاده از روش «نقد متنی» که در تحلیل متون مقدس به کار می‌رود، این رویکرد را بر برخی واژگان قرآنی نیز اعمال کرده و با قیاس قرآن با دیگر متون دینی، تصور کرده که خدمت بزرگی به مطالعات قرآنی ارائه داده است (Bellamy, 2006: 238).

بلمی اصول نقد متنی را در سه حوزه اصلی به کار گرفته است: ۱. تصحیح اشتباهات موجود در متن؛ ۲. کشف خطاهای احتمالی؛ ۳. اصلاح و برطرف کردن این خطاها.

وی همچنین فرایند «نقد متنی» را شامل سه مرحله دانسته است: ۱. ارائه تفسیری که معنای متن را بهبود بخشد؛ ۲. ارزیابی متن به گونه‌ای که با سبک قرآنی سازگار باشد؛ ۳. اصلاح واژگان یا عبارات به شکلی که از منظر تاریخی موجه بوده و وقوع خطاهای نوشتاری در نخستین نسخه‌های قرآن را نشان دهد (Bellamy, 1993: 563).

بلمی در بررسی متن قرآن و احتمال وجود واژگان نادرست، به‌ویژه در مرحله سوم فرایند اصلاح، معیارهایی را برای تغییر و تصحیح پیشنهاد کرده است. این معیارها شامل موارد زیر است: ۱. معنای پیشنهادی مصحح باید تفسیری روشن‌تر از متن موجود ارائه دهد؛ ۲. واژه یا عبارت اصلاح‌شده باید با سبک و سیاق قرآن همخوانی داشته باشد؛ ۳. از نظر رسم‌الخط نیز باید توجیه‌پذیر باشد؛ ۴. فرایند تغییر و انحراف اولیه متن باید از نظر تاریخی قابل بازسازی و تبیین باشد.

بلمی در چندین مقاله^۱ از این روش استفاده کرده و برای واژه‌های مختلف بدیل‌هایی ارائه داده است. برای نمونه، واژه «الرَّقِیم» (کهف: ۹) را به «الرَّقُود»، «فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ» (قارعه: ۹) را به «أُمّه»،

۱. مقالات بلمی:

1. Journal of the American Oriental Society

Sinai, N., & Ringgren, H. (1991). A note on Surah 18:9: Al-Raqim or al-Ruqud? *111(i)*, 115-117.

2. Journal of the American Oriental Society

———. (1992). Ummuhu Hawiyah: A note on Surah 101:9. *112(iii)*, 485-487.

«حصب» (انبیاء: ۹۸) را به «حطب»، «السجل» (انبیاء: ۱۰۴) را به «المسجل»، «حطه» (بقره: ۵۸) را به «خطة» یا «خطه»، «فصرهن الیک» (بقره: ۲۶۰) را به «فجرهن البک» یا «لبک»، «سبعاً من المثنائی» (حجر: ۸۷) را به «شیئاً من المتالی»، «تمنی و امنیة» (حج: ۵۲) را به «یملی» و «امالته»، «الآ امانی» (بقره: ۷۸) را به «الا امالی»، «صبغة الله» (بقره: ۱۳۸) را به «صنیعة الله» یا «کفایة الله»، «اصحاب الاعراف» (اعراف: ۴۸) را به «اصحاب الاحرف» یا «اصحاب الاجراف»، «قیله» (زخرف: ۸۸) را به «قبله»، «فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ» (مدثر: ۵۱) را به «فتنورة»، «ذالکفل» (انبیاء: ۸۶) را به «ذالطفل»، و «بیسرونهم» (معارج: ۱۱) را به «ینصرونهم» تغییر داده است.

بلمی این واژه‌ها را نمونه‌هایی از خطای کاتبان در نسخه‌های اولیه قرآن دانسته و برای هر کدام پیشنهاد اصلاحی ارائه کرده است. تمامی این موارد توسط ناقدین بررسی شده و پاسخ لازم به پیشنهادها اصلاحی بلمی داده شده است. تنها واژه‌های «أَبَا و لُبَّا»، «لَمَّا» و «جِبَّت و طَاغُوت» هنوز مورد ارزیابی قرار نگرفته‌اند، و پژوهش حاضر به طور خاص به این موارد اختصاص یافته است.

ب. دیدگاه بلمی در مورد واژه «أَبَا»

بلمی درباره واژه «أَبَا» در آیه «وَ فَاکِهَةً وَ لُبَّا، مَتَاعاً لَّکُمْ وَ لِأَنْعَامِکُمْ» (عبس: ۳۱-۳۲) بیان کرده است که این واژه، که معمولاً به معنای علف و مراتع تفسیر می‌شود، در اصل «لُبَّا» به معنای «مغز؛ میوه‌های خشک» بوده است. وی معتقد است که «أَب» در اینجا معنای مناسبی ندارد، اما «لُب» با سیاق آیه و سایر نعمت‌هایی که خداوند در این سوره برای بشر برشمرده، تناسب بیشتری دارد. بلمی این تفاوت را ناشی از اشتباه نسخه‌بردار دانسته و توضیح داده است که: «نسخه‌بردار، هنگامی که پس از نوشتن حرف لام به سمت چپ حرکت کرده، لحظه‌ای مکث کرده و پیوند آن با حرف بعدی قطع شده است، در نتیجه، لام به الف تبدیل شده است» (مک‌اولیف، ترجمه خندق‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۷۵/۵).

3. Journal of the American Oriental Society

———. (1993). Some proposed emendations to the text of the Koran. *113*(iv), 562-573.

4. Journal of the American Oriental Society

———. (1996). More proposed emendations to the text of the Koran. *116*(ii), 196-204.

بررسی و نقد

معنای اَبَّا در لغتنامه‌های قرآنی و تفاسیر

مفسران و لغت‌نویسان برای واژه «اَبَّا» در جمله «وَوَافَكِهَتْهُ وَ اَبَّا» (عبس: ۳۱) چندین معنا ذکر کرده‌اند، از جمله: چراگاه، آماده و مهیا، میل و آرزو (راغب اصفهانی، ۱۴۱۳: ۱۸)، نباتات (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱: ۲۰۴-۲۰۵)، نوعی انجیر (قرطبی، ۱۹۶۴، ج ۱۹: ۲۲۲-۲۲۳)، علف و میوه‌های خشک (طبری، ۲۰۰۰، ج ۲۴: ۲۳۱-۲۳۲).

علامه طباطبائی، صاحب مجمع‌البیان و صاحب تفسیر اطیب‌البیان، واژه «اَبَّا» را به معنای گیاه و چراگاه تفسیر کرده‌اند (موسوی، ۱۳۷۴: ۳۴۳/۲۰؛ طبیب، ۱۳۷۶: ۳۹۸/۱۳؛ جمعی از مترجمان، ۱۳۶۰: ۳۱۴/۲۶). مرحوم مجلسی نیز این معنا را بر اساس روایتی از امیرالمؤمنین نقل کرده است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۲۴/۴۰).

بر این اساس، می‌توان گفت که تمامی این معانی با بافت آیه همخوانی دارند و هرکدام می‌توانند مورد استفاده قرار گیرند؛ اما هسته معنایی که در لغت‌نامه‌ها و تفاسیر مورد تأکید قرار گرفته، چراگاهی برای حیوانات است. البته معنای میل و آرزو نیز می‌تواند مدنظر باشد، به این معنا که خداوند میوه و هر آنچه را که انسان‌ها مشتاق آن هستند، برای آنان فراهم می‌آورد.

از آنچه در لغت‌نامه‌ها و تفاسیر ذکر شد، نتیجه می‌شود که واژه «اَبَّا» به معنای چراگاه مورد قبول عموم مفسران و فرهنگ‌نویسان است و سیاق آیه و قرینه مقامیه نیز این نظریه را تأیید می‌کند. بر این اساس، پیشنهاد اصلاحی بلمی «اَبَّا» از نظر مفهومی، سیاقی و قواعد ادبی با آرای قرآن‌پژوهان مسلمان همخوانی ندارد. افزون بر این، هیچ‌یک از منابع کهن اسلامی نظریه بلمی را تأیید نمی‌کند. این نظریه صرفاً در حد یک احتمال از سوی وی مطرح شده است که با مبانی اسلامی، از جمله اصل عدم تحریف قرآن، در تضاد است و از این رو نمی‌تواند مورد پذیرش اندیشمندان قرآن‌پژوه قرار گیرد.

ج. دیدگاه بلمی در مورد واژه لَمَّا

در آیه ۱۱۱ سوره هود می‌خوانیم: «وَ اِنَّ كُلَّ لَمَّا لِيُؤْفَيْتَهُمْ رَبُّكَ اَعْمَالَهُمْ»، نقد مطرح‌شده توسط بلمی درباره واژه «لَمَّا» است که در این آیه، با قرائات مختلفی خوانده شده است: «لَمَّا» و «لَمَن» که به معنای «همه (جمعاً)» دانسته شده‌اند. در قرائتی دیگر، «اِنَّ» به «اِنَّ» نافییه تبدیل

شده و «لَمَّا» معنای «آلای» استثنایی می‌دهد. اینکه در سایر آیات قرآن، «إِنْ كُلُّ لَمَّا» به معنای «إِنْ كُلُّ إِلَّا» یافت می‌شود، این قرائت آخری را تقویت می‌کند.

بهترین پیشنهاد از جی بارت (ص ۱۳۶) است که بیان می‌کند، از نظر نحوی، «لَمَّا» را نمی‌توان ترکیب کرد و احتمالاً باید حذف شود. من می‌افزایم که با این کار، جمله از نظر دستور زبان عربی صحیح شده و کاملاً با سیاق متن هماهنگ می‌شود: بی‌گمان پروردگارت به همگان جزای کامل اعمالشان را خواهد داد.

با این حال، بارت تمام مسیر را نمی‌پیماید، چرا که نکته‌ای اساسی را دربارهٔ اصلاح متن روشن نمی‌کند: چگونه «لَمَّا» ی زائد به متن راه پیدا کرده است؟ به نظر من، چشم مستنسخ پس از نوشتن «إِنْ كُلُّ» منحرف شده و آیه ۱۰۹ را دیده است: «وَإِنَّا لَمُوقُوهُمْ نَصِيْبُهُمْ». وی قصد داشته «لَمُوقُوهُمْ» را بنویسد، اما پس از نگارش «لام» و «میم»، به خطای خود پی برده و آن را با یک خط عمودی حذف کرده است. مستنسخ بعدی، این خط عمودی را پس از «میم»، «الف» خوانده و در نتیجه، واژه «لَمَّا» ی بدون معنا وارد متن شده است.

بررسی واژه «لَمَّا» در لغت‌نامه‌های قرآنی و تفاسیر

در بیان السعادة آمده است: «وَإِنْ كَلَّا لَمَّا لِيُوقِيَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ»

لفظ «إِنْ» با تشدید نون و تخفیف آن قرائت شده است. بنابر قرائت تخفیف، لفظ «كَلَّا» به صورت نصب و رفع خوانده شده، و در هر یک از این تقدیرات، واژه لَمَّا با تشدید و تخفیف و همچنین با تنوین قرائت شده است.

بنا بر قرائت تخفیف، «كَلَّا» اسم «إِنْ» است و واژه «لَمَّا» با تشدید مرکب از لام ابتداء، مِنْ جازه، و مَا موصوله یا موصوفه است. لام «لِيُوقِيَهُمْ» موطنه بوده و جمله، صله «مَا» یا صفت آن محسوب می‌شود.

- اگر «لَمَّا» صله باشد، تقدیر آن «لِمَنْ الَّذِينَ لِيُوقِيَهُمْ» است.

- اگر «لَمَّا» صفت باشد، تقدیر آن «لِمَنْ أَشْخَاصُ لِيُوقِيَهُمْ» است، به تقدیر قول.

- همچنین احتمال دارد که «لَمَّا» نافیه باشد و آنچه که نفی شده، محذوف باشد. در این صورت، «لَيُؤْفِقْنَهُمْ» جمله مستقل (مستأنفه) است و اصل آیه چنین خواهد بود: «لَمَّا يَوْفِ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ لَيُؤْفِقْنَهُمْ أَعْمَالَهُمْ».

یا آنکه اصل لَمَّا، لَمَّا با تنوین است که به معنای «جمیعاً» آمده تا تأکید «كُلًّا» را تقویت کند، و نون به الف تبدیل شده تا هنگام وصل، در مجرای وقف قرار گیرد. احتمال دیگر آن است که «لَمَّا» بر وزن فُعْلَى از ماده «لَمَّ» باشد و با الف تأنیث، به معنای «جمیعاً» آمده باشد، و به دلیل وجود الف، منصرف نباشد.

بر اساس قرائت تشدید «إِنَّ» و تخفیف «لَمَّا»:

- لام «لَمَّا»، لام خبر «إِنَّ» بوده و لام «لَيُؤْفِقْنَهُمْ» موطنه است، یا بالعکس.

- «مَا» در اینجا زائده است تا فاصله‌ای میان دو لام ایجاد کند.

- یا اینکه لام «لَمَّا»، لام خبر إِنَّ بوده و مَا موصوله یا موصوفه است.

بنابراین، معنای آیه طبق این تقدیر چنین است: «هر یک از مؤمنان و منکران، بی‌گمان کسانی هستند که پروردگار تو به جزای اعمالشان وفا خواهد کرد».

با توجه به تقدیر مَا به عنوان موصوفه، معنا همچنان حفظ می‌شود.

بنا بر قرائت تخفیف نون و نصب «كُلًّا» و تشدید «لَمَّا»، لفظ إِنَّ مخففه است و مطابق اصل خود عمل کرده است، و لفظ «كُلًّا» اسم «إِنَّ» محسوب می‌شود، درحالی‌که لَمَّا طبق همان وجوه سابق است.

یا اینکه «إِنَّ» نافیه باشد، و «كُلًّا» مفعول فعل محذوف و «لَمَّا» استثنائیه تلقی شود، که در این صورت معنا چنین خواهد بود: «نمی‌بینم کسی را مگر اینکه خداوند جزای اعمالشان را خواهد داد».

همچنین، ممکن است «إِنَّ» مخففه باشد که عمل نکرده است، و «كُلًّا» مفعول فعل محذوف باشد، و «لَمَّا» طبق وجوه گذشته مورد بررسی قرار گیرد.

بر اساس قرائت تخفیف «إِنَّ» و نصب «كُلًّا» و تخفیف «لَمَّا»، لفظ «إِنَّ» می‌تواند مخففه باشد و عمل کند، مانند زمانی که مشدده باشد و عمل کند، همراه با «لَمَّا»ی مخفف. یا اینکه إِنَّ مخففه باشد ولی عمل نکند، و لفظ «أَرَى» مقدر باشد و لام «لَمَّا» موطنه یا لام خبر «إِنَّ» محسوب شود، درحالی‌که مَا جهت فصل میان دو لام قرار گرفته باشد. همچنین، «مَا» می‌تواند موصوله یا موصوفه باشد.

اگر «إِنَّ» نافیه باشد، لفظ «أَرَى» مقدر شده و لام «لَمَّا» به معنای إِلَّا در نظر گرفته شود، بنابر قول کسانی که لام پس از إِنَّ را به معنای استثنا (إِلَّا) قرار می‌دهند.

بر اساس قرائت تخفیف «إِنَّ»، رفع «كُلًّا»، و تشدید «لَمَّا»، لفظ «إِنَّ» مخففه‌ای است که عمل نکرده، و لفظ کُلْ مبتداء محسوب می‌شود، درحالی که لَمَّا طبق وجوه گذشته مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین، امکان دارد که إِنَّ نافیه باشد و لَمَّا استثنائیه.

در قرائت تخفیف إِنَّ، رفع کُلْ، و تخفیف لَمَّا، لفظ إِنَّ مخففه‌ای است که عمل نکرده یا نافیه در نظر گرفته شده است، و لَمَّا طبق وجوه پیشین معنا شده است.

مقصود از آیه، تهدید منکران است، و معنای آن این است که خداوند هر یک از منکران را به جزای اعمالشان خواهد رساند، یا آنکه هدف، تهدید منکران و تشویق مؤمنان است (خانی رضا، ۱۳۷۲: ۷/۴۰-۳۹۸).

نظر تفسیری در جوامع الجامع: نویسندۀ تفسیر جوامع الجامع می‌نویسد: «وَإِنَّ كُلًّا»، که در آن تنوین عوض مضاف‌الیه است: «كُلُّهُمْ» یعنی همه کسانی که در تورات اختلاف کردند.

لفظ «لَيُؤَقِّنَهُمْ» پاسخ قسم محذوف است، و لام در لَمَّا زمینه قسم را فراهم می‌کند، درحالی که «مَا» زائده است. معنای جمله چنین است: «به خدا سوگند که پروردگار تو تمام اعمالشان، اعم از نیک و بد، کفر و ایمان را به آن‌ها بازخواهد گرداند».

این آیه با تخفیف نیز خوانده شده است: «وَإِنَّ كُلًّا»، که در آن، «إِنَّ» مخففه، با حفظ اصل خود که ثقیله بوده، عمل می‌کند.

یک قرائت دیگر نیز وجود دارد که در آن، لَمَّا با تشدید خوانده شده است، خواه إِنَّ ثقیله باشد یا خفیفه. اما این قرائت، از منظر نحوی با اشکال مواجه است؛ چرا که در این آیه نمی‌توان لَمَّا را به معنای «وقت» یا «نفی» در نظر گرفت، و همچنین نمی‌توان آن را به معنای إِلَّا در نظر گرفت، همان‌طور که در عبارت: «نَشَدْتُكَ اللَّهُ لَمَّا فَعَلْتَ وَ إِيَّا فَعَلْتَ»؛ یعنی «تو را به خدا سوگند می‌دهم که حتماً این کار را انجام دهی».

بهترین روش برای توجیه این قرائت آن است که لَمَّا در اصل لَمَّا بوده، مانند أَكْثَرًا لَمَّا، و سپس وقف شده، و در حالت وصل نیز طبق اصل خوانده شده است. بنابراین، معنای جمله چنین خواهد بود: «همه آن‌ها، جمیعاً». مانند عبارت: «فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ» (جمعی از مترجمان، ۱۳۷۷: ۳/۱۷۵).

علامه طباطبایی در تفسیر آیه «وَإِنْ كُنَّا لَمَّا لِيُؤْفِقِيَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» توضیح می‌دهد که واژه «إِنْ» در ابتدای آیه از نوع مشبیه بالفعل است. اسم آن «كُنَّا» بوده و به همین دلیل دارای تنوین شده و مضاف نیامده است؛ درحالی که تقدیر آن «كُلُّهُمْ» (یعنی همه اختلاف‌کنندگان) است. خبر این جمله، عبارت «لِيُؤْفِقِيَهُمْ» است که همراه با لام تأکید و نون تأکید ثقیله، بر قطعیت تحقق این وعده الهی دلالت دارد.

واژه «لَمَّا» از ترکیب لام قسم و مای مشدد تشکیل شده است. این ترکیب برای جلوگیری از فاصله افتادن بین دو لام به کار رفته و همچنین دارای خاصیت تأکیدی است. در این آیه، جواب قسم حذف شده است، زیرا خبر «إِنْ» (یعنی لِيُؤْفِقِيَهُمْ) خود به آن اشاره دارد و نیازی به ذکر جداگانه آن نیست.

بر این اساس، معنای آیه چنین خواهد بود: «همه این گروه‌های اختلاف‌کننده، بدون تردید و به‌طور مسلم، پروردگارت اعمالشان را به آنان باز می‌گرداند، یعنی پاداش یا کیفر اعمالشان را به‌طور کامل خواهند دید، چرا که او از کارهای نیک و بدشان کاملاً آگاه است».

در تفسیر روح المعانی، از ابو حیان و ابن حاجب نقل شده است که لَمَّا در این آیه از نوع جازمه بوده و مدخول آن حذف شده است. حذف مدخول لَمَّا جازمه در زبان عربی رایج است، مانند جمله «خَرَجْتُ و لَمَّا» یا «سافَرْتُ و لَمَّا»، که در آن‌ها فعل پس از لَمَّا محذوف است.

بر همین اساس، برخی مفسران پیشنهاد کرده‌اند که مدخول حذف‌شده در این آیه، «يُؤْفِقُوها» باشد. در این صورت، معنای آیه چنین خواهد شد: «به‌درستی که هر یک از این امت‌ها که هنوز اعمالشان به آنان داده نشده است، خداوند قطعاً آن را به ایشان عطا خواهد کرد».

این تفسیر، از دیدگاه برخی مفسران، توجیه مناسبی برای ساختار آیه به شمار می‌آید (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴۷/۱۱).

با توجه به مطالبی که دربارهٔ واژه «لَمَّا» در تفاسیر و لغت‌نامه‌ها گذشت، می‌توان گفت که این واژه جزء اصلی آیه بوده و هرگز بر اثر اشتباه مستنسخ افزوده نشده است. اختلاف نحوی مشاهده‌شده در آن، به دلیل معانی مختلف و ذو وجوه بودن آن است که هیچ خللی در اصل وجود لَمَّا در آیه مذکور ایجاد نمی‌کند.

د. دیدگاه بلمی در مورد واژه جبت

آیه شریفه: «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجَبَّتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا» (نساء: ۵۱).

بلمی واژه جبت را به معنای «سخن دروغ» یا «روحانی جادوگر» تفسیر کرده است. وی ادعا می‌کند که این واژه باید اصلاح شود و به جنت تغییر یابد، به گونه‌ای که نقطه «ب» از زیر به بالا منتقل شده و به «جنت» تبدیل شود که در این صورت، معنای آن جن خواهد بود.

بلمی بر این باور است که تنها نکته غیر معمول درباره این واژه، استفاده از «تای بلند» به جای «تای تأنیت مفرد دائره‌ای (ه)» است. در حالی که واژه جَنَّة، به معنای «مجنون»، ده بار در قرآن آمده است. وی اشاره می‌کند که ۳۶ نمونه از واژگان قرآن، دارای «تای بلند» (برای مفرد مؤنث) هستند و برخی نیز ممکن است برای هردو مورد (مفرد و جمع) به کار رفته باشند.

بلمی همچنین ادعا می‌کند که در زمان پیامبر اسلام ﷺ، جن و یاجنه به عنوان خدایان غیر شخصی شناخته می‌شدند و عرب‌های مکه ارتباطی میان آن‌ها و الله قائل بودند. آنان برای جن قربانی می‌کردند و از آن‌ها طلب کمک داشتند. بر همین اساس، بلمی واژه جبت را به اعتقاد آنان درباره جن مرتبط دانسته و می‌نویسد که عبارت: «يُؤْمِنُونَ بِالْجَبَّتِ» در واقع باید به صورت: «يُؤْمِنُونَ بِالْجِنِّ» خوانده شود، زیرا مردم جن را پناهگاه خود تلقی می‌کردند.

بررسی معنای «جَبَّتْ» در لغت‌نامه‌های قرآنی و تفاسیر

- راغب اصفهانی: واژه جبت و جبس به معنای «هر چیزی که در آن خیری نباشد» است، اما برخی آن را به معنای «هر چیزی که به جای خداوند پرستیده شود» دانسته‌اند (خسروی، ۱۳۷۵: ۳۷۴/۱).

- قاموس القرآن: جبت به معنای «بت، کاهن، ساحر، سحر، چیز بی‌فایده و هر معبود باطل» آمده است (قرشی، ۱۳۷۱: ۲/۲).

- کتاب العین: واژه جبت به معنای «کاهن» و «ساحر» تفسیر شده است (فراهیدی، بی‌تا، ۹۳/۶).

- **لسان العرب**: واژه جبت شامل «هر چیزی که به جای خداوند عبادت شود» می شود و بر بت، کاهن، ساحر و موارد مشابه اطلاق می شود. در تفسیر آیه مذکور، شعبی واژه جبت را به «سحر» و طاغوت را به «شیطان» معنا کرده است. همچنین، ابن عباس طاغوت را به «کعب بن اشرف» و جبت را به «حُیّ بن أخطب» نسبت داده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۲/۲).

دیدگاه تحلیل واژگان قرآن

کتاب التحقيق فی کلمات القرآن: واژه جبت همچون طاغوت، نه علم است و نه نام خاص برای صنم یا ساحر. بلکه، این واژه به طور کلی بر فرد متکبری اطلاق می شود که به حق توجهی ندارد و تنها در ظاهر ادعای بزرگی می کند. چنین فردی رفتارهایی متظاهرانه دارد و ادعاهایی بدون پشتوانه ارائه می دهد (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۴۵/۲).

بنابراین، واژه جبت شامل تمامی افرادی می شود که به این صفات دچار هستند، فارغ از اینکه مدعی علم و معرفت باشند یا صاحب قدرت و ثروت.

تفسیر انوار العرفان: در این تفسیر، واژه طاغوت به معنای «متجاوز به حقوق دیگران، خدایان دروغین، طبقه حاکم متجاوز» آمده و این واژه در مفرد و جمع به کار رفته است. چنان که در آیه ۶۰ سوره نساء می فرماید: «أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ»؛ یعنی می خواهند دادخواهی و محاکمه را نزد دستگاه حاکمه ستمگر ببرند (داورپناه، ۱۳۷۵: ۳۵۹/۸).

دیدگاه های مفسران درباره واژه «جبت»

- ابن زید: واژه جبت به معنای «ساحر» و طاغوت به معنای «شیطان» است.
- مجاهد و شعبی: جبت به معنای «سحر» دانسته شده است.
- ابوالعالیه و سعید بن جبیر: معتقدند که جبت به «ساحر» و طاغوت به «کاهن» اشاره دارد.
- برخی از مفسران: نوشته اند که جبت به «شیطان» و طاغوت به «دوستان او» اشاره دارد.
- ابو عبیده: جبت و طاغوت چیزهایی هستند که مورد پرستش قرار می گیرند.
- ضحاک: جبت در اینجا به «حُیّ بن أخطب» و طاغوت به «کعب بن اشرف» اشاره دارد (داورپناه، ۱۳۷۵: ۳۹۴/۸).

علامه طباطبایی این آیه شریفه را خبر از وقوع حادثه‌ای می‌داند که در آن، برخی از اهل کتاب، به نفع مشرکان و علیه مؤمنان قضاوت کرده‌اند و گفته‌اند که راه و دین مشرکان از مؤمنان هدایت‌یافته‌تر است.

این در حالی است که مؤمنان جز دین توحید - دینی که در قرآن نازل شد و مصدق کتاب‌های اهل کتاب بود - نداشتند؛ و مشرکان، جز ایمان به جبت و طاغوت، هیچ اعتقادی نداشتند. خداوند جبت و طاغوت را به مشرکان نسبت داده و آنان را به همین جرم لعنت کرده است: «أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ».

این تفسیر، مؤید روایاتی است که بیان می‌کنند مشرکان مکه از اهل کتاب (یهود و نصاری) درخواست کردند که میان آنان و مؤمنان داوری کرده و مشخص نمایند که دین کدام گروه بهتر است. اهل کتاب در پاسخ، دین مشرکان را برتر از دین مؤمنان دانستند (موسوی همدانی، ۱۳۷۴: ۵۹۸/۴).

دیدگاه تفسیر کوثر درباره «جبت و طاغوت»

مؤلف تفسیر کوثر بیان می‌کند که منظور از جبت و طاغوت، بت‌های مکه نیست، چراکه در آیه ذکر شده که آنان به جبت و طاغوت ایمان دارند؛ درحالی که بت‌های مشرکان مورد ایمان اهل کتاب نبودند.

حتی اگر ماجرای مذکور صحیح باشد، اهل کتاب برای مصلحتی، به‌طور موقت در برابر دو بت کرنش کردند، اما این با ایمان قلبی به آن‌ها متفاوت است. به‌ویژه اینکه واژه «يُؤْمِنُونَ» مفهوم استمرار را می‌رساند، به این معنا که آنان همواره به جبت و طاغوت ایمان دارند.

افزون بر این، در هیچ منبعی نیامده که طاغوت نام یک بت خاص باشد؛ بلکه این واژه به هر نوع معبود باطل، اعم از بت، انسان یا هر پدیده دیگر، اطلاق می‌شود. در برخی روایات، جبت و طاغوت به انسان‌های طغیانگر و کسانی که مردم را از راه حق باز می‌دارند، گفته شده است.

با توجه به مطالب مطرح شده، به نظر می‌رسد که منظور از جبت و طاغوت در آیه شریفه، علما و سران یهود باشند که مردم به آن‌ها ایمان داشتند. از آنجا که این افراد، مردم را از راه حق بازمی‌داشتند و مانع ایمان آن‌ها به اسلام می‌شدند، به آن‌ها جبت و طاغوت گفته شده است.

اتفاقاً یکی از احتمالات تفسیری درباره جبت و طاغوت آن است که این دو واژه به دو تن از سران یهود، یعنی حُیّ بن اُخْطَب و کعب بن اشرس اشاره دارند.

در آیه بعدی، خداوند چنین افرادی را که به جبت و طاغوت ایمان دارند و مسلمانان را گمراه می‌دانند، لعنت می‌کند و می‌فرماید: «هرکس که خداوند او را لعنت کند، برای او یار و یاورى نخواهی یافت، زیرا او آن‌چنان از رحمت الهی دور شده است که هیچ کمکی سودی به حالش نخواهد داشت» (جعفری، ۱۳۷۶: ۴۶/۲).

از مباحثی که لغت‌شناسان و مفسران درباره واژه جبت و طاغوت مطرح کرده‌اند، چنین برمی‌آید که این واژگان، باوجود معانی احتمالی متعدد، هرگز به جن یا جنت، مطابق با ادعای بلمی، معنا نشده‌اند.

از منظر لغت‌شناسان و مفسران، واژه‌های جن و جنت معنای خاص خود را دارند و در جایگاه مشخصی در قرآن به کار رفته‌اند. بنابراین، می‌توان گفت که ادعای بلمی، علاوه بر تضاد با مبانی اسلامی، از دیدگاه مفسران و لغت‌شناسان نیز مردود و غیرقابل دفاع است.

ه. نقد کلی بر ادعای بلمی

با توجه به مباحث مطرح شده در مدخل نقد متنی قرآن در دایرةالمعارف قرآن لیدن، که توسط جیمز بلمی درباره برخی واژگان قرآن ارائه شده است، ضروری است که منشأ اصلی ادعاهای بلمی و همفکران او بررسی شود تا نادرستی و عدم دقت این ادعاها آشکار گردد.

۱. ریشه‌یابی خطا، در خطایابی قرآن

علامه معرفت در بررسی مسأله اغلاط املائی در کتابت قرآن، دلایل مختلفی را برای پذیرش برخی نظریه‌های مطرح شده در این زمینه برمی‌شمارد:

۱. تکیه خطایابان بر قرائت اهل سنت از اسلام و عدم توجه به دیدگاه‌های دیگر؛
۲. پیش‌فرض‌های نادرست ناشی از ناآگاهی نسبت به برخی مبانی اسلامی که در نتیجه، به برداشت‌های التقاطی و نادرست از اسلام و قرآن منجر شده است؛

۳. فقدان شناخت کافی از دیدگاه‌های قرآن‌شناسی شیعه، که بسیاری از احتمالات و قرائت‌های مبتنی بر اجتهاد صحابه را مردود می‌داند؛

۴. ناآگاهی از ظرافت‌های ادبی و قواعد مجاز در زبان عربی؛

۵. بی‌اطلاعی از اسلوب‌های خاص بیانی و ادبی قرآن در تبیین عقاید و اندیشه‌ها. هرچند این استدلال‌ها احتمال خطا در قرائت قرآن را رد می‌کنند، علامه معرفت تأکید دارد که وجود برخی اشتباهات در رسم‌الخط مصحف عثمانی امری مسلم است. وی اشاره می‌کند که نگارش این مصحف، برخلاف قواعد رایج املائی بوده و در شیوه نگارش برخی واژگان تناقضاتی دیده می‌شود. اگر مسلمانان از طریق سماع و تواتر قرائت، الفاظ قرآن را به‌دقت حفظ نمی‌کردند، امکان قرائت صحیح برخی واژه‌ها فراهم نمی‌شد.

علت این امر را می‌توان در چند عامل جستجو کرد:

- **ضعف دانش نگارشی اعراب آن دوران:** تنها شمار اندکی از آنان با نوشتن آشنا بودند و سیستم نوشتاری در مراحل ابتدایی خود قرار داشت.

- **شواهد تاریخی:** آثار به‌جامانده از صدر اسلام، سطح پایین و ابتدایی خط و کتابت را تأیید می‌کند.

- **کم‌تجربگی کاتبان مصحف عثمانی:** آنان مهارت کافی در اصول نگارش نداشتند.

نقل شده است که پس از اتمام کتابت مصحف، آن را نزد عثمان بردند. او ضمن تأیید زیبایی ظاهری آن، به برخی اشتباهات املائی اشاره کرد و گفت:

"اگر املاکنده از قبیله هذیل و نویسنده از قبیله ثقیف بود، چنین خطاهایی در آن دیده نمی‌شد." سهل‌انگاری مسئولان وقت در این زمینه موجب شد این اشتباهات در مصحف باقی بماند و در طول تاریخ، مشکلاتی برای امت اسلامی ایجاد کند.

باین‌حال، اصلاح این اشتباهات صورت نگرفت، زیرا بیم آن می‌رفت که دشمنان، به بهانه تصحیح قرآن، در متن آن تحریف‌هایی ایجاد کنند و کتاب خدا دستخوش تغییرات مغرضانه شود.

دیدگاه علامه معرفت درباره این خطاهای املائی:

۱. این خطاها از جایگاه قرآن نمی‌کاهند، زیرا: اصل قرآن آن چیزی است که قرائت می‌شود، نه آنچه نوشته شده است؛ همچنین تا زمانی که قرائت صحیح قرآن، همان‌گونه که در زمان پیامبر ﷺ و صحابه رایج بوده، حفظ شده باشد، این تفاوت‌های نگارشی خللی ایجاد نخواهد کرد.

۲. ایراد به کتابت قرآن، درواقع متوجه ناآگاهی و سهل انگاری کاتبان نخستین است، نه خود متن قرآن، چراکه: «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت: ۴۲).
 ۳. این اشتباهات املائی، عمداً اصلاح نشدند تا در طول قرون متمادی، دلیلی بر عدم تحریف قرآن باشند و هیچ فردی نتواند به بهانه ویرایش، در متن آن دست ببرد.

نقد نظریاتی که رسم الخط مصحف عثمانی را به دستور پیامبر ﷺ نسبت می‌دهند:

- نظریاتی که تأکید دارند رسم الخط مصحف عثمانی به دستور خاص پیامبر ﷺ به همین شکل تدوین شده و هیچ‌یک از کاتبان در نحوه نگارش آن نقشی نداشته‌اند، دشوارپذیر و بلکه غیرممکن به نظر می‌رسند.

- این دیدگاه که اشتباهات املائی قرآن دارای اسرار و حکمت‌های نهفته‌ای هستند که جز خدا کسی از آن آگاه نیست، توجیه قابل قبولی ندارد.

- پذیرش چنین دیدگاه‌های مبالغه‌آمیز نه منطقی است و نه ضرورتی دارد، زیرا این اختلافات نگارشی خدشه‌ای به جایگاه و کرامت قرآن وارد نمی‌کنند (معرفت قرآنی، ص ۳۹۸).

از این رو، مشاهده می‌شود که برخی از مفسران و لغت‌نویسان درباره بسیاری از واژه‌های قرآن اختلاف نظر دارند، و بلمی نیز معمولاً نظریه خود را بر همین اختلاف دیدگاه‌های تفسیری بنا می‌کند. با این حال، عدم اتفاق نظر مفسران و لغت‌شناسان در درک معنای برخی واژگان، کنایات و تعریض‌های قرآن، هرگز نمی‌تواند به عنوان دلیلی بر وجود اشتباه در متن قرآن قلمداد شود؛ به ویژه آنکه تألیف کتاب‌هایی با موضوع شناخت واژگان غریب قرآن، خود نشان‌دهنده این واقعیت است که در برخی موارد خاص، واژه‌هایی در قرآن به کار رفته‌اند که کمتر در میان عرب مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

به همین دلیل، تنها تعداد کمی از افراد از معنای دقیق آن‌ها آگاه بوده‌اند، و به کارگیری این واژگان در برخی آیات، دلیلی بر اشتباه بودن آن‌ها نیست، بلکه نشانه عمق و پیچیدگی زبان قرآن است.

۲. تواتر شفاهی قرآن

از آنجا که اثبات کلمه به کلمه قرآن از طریق تواتر شفاهی و سینه به سینه صورت می‌پذیرد، قرائت در این زمینه از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار است. وجود اشتباهات احتمالی در نسخه‌های مکتوب قرآن، هرگز باعث نمی‌شود که آیات قرآن به اشتباه قرائت شوند (معرفت، ۱۴۱۵: ۳۶۸/۱). در آغاز نزول قرآن، حفظ شفاهی آن مورد توجه بود؛ مسلمانان آیات قرآن را به همان شکلی که از معلمان خود می‌آموختند، حفظ می‌کردند. هر معلمی نیز قرائتی را بدون هیچ تغییری از معلم پیشین دریافت کرده و به نسل بعد منتقل می‌کرد. این شیوه آموزش، نسل اندر نسل ادامه یافته و تاکنون سلسله سند در میان قاریان قرآن، اصل پذیرفته شده‌ای محسوب می‌شود (بالشر، ۱۳۷۴: ۱۷). همچنین، از نظر تاریخی می‌توان استدلال کرد که پیامبر اسلام، با توجه به اهتمام ویژه‌ای که به قرآن و حفظ و کتابت آن داشت، چگونه نسبت به اشتباهات مورد ادعای برخی پژوهشگران متذکر نشده است.

در نهایت می‌توان نتیجه گرفت که بهترین واژه‌ها و تعابیر، همان واژه‌ها و تعابیر اصیل قرآنی هستند که در کلام الهی به کار رفته‌اند و جایگزینی واژه‌ها و تعابیر دیگر، در موارد خاصی که در متن قرآن استعمال شده‌اند، توجیه منطقی ندارد. نظریات جیمز بلمی با آنچه مسلمانان درباره رسم الخط قرآن بیان می‌کنند، کاملاً متفاوت است. او با افزودن، کاستن یا تغییر برخی حروف در واژه‌های پیشنهادی خود، فرضیات و گمانه‌زنی‌های شخصی‌اش را به عنوان جایگزین مطرح کرده است. این نظریات، ضمن مخالفت با تواتر شفاهی قرآن، با اصل حاکمیت قرائت صحیح و معتبر آیات بر کتابت آنها نیز ناسازگار است.

آیاتی همچون «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر: ۹) و «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ، لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ، تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت: ۴۱-۴۲)، به وضوح بر حفاظت الهی از قرآن دلالت دارند. همچنین، برخی روایات مأثوره مانند سخن امیرالمؤمنین علیه السلام «لَا يُهَاجِ الْقُرْآنَ الْيَوْمَ وَلَا يُحَوَّلُ» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹: ۲۳۰)، و استدلال عقلی مبنی بر اینکه اگر قرآن تحریف شود، هدایت بشر از سوی آخرین پیامبر بی‌ثمر خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۳۱۵)، همگی به رد ادعای بلمی اشاره دارند.

در ادامه، نقد دیدگاه‌های بلمی به صورت علمی و تحلیلی ارائه شده است:

ردیف	موضوع نقد	دیدگاه بلمی	نقد علمی و تحلیلی
۱	ریشه‌یابی خطا در خطایابی قرآن	ادعای وجود خطا در قرآن به دلیل اختلافات تفسیری و لغوی	اختلاف نظر مفسران و لغت‌شناسان به معنای اشتباه در متن قرآن نیست، بلکه نشان‌دهنده غنای زبان و وجود واژگان کم‌کاربرد در آن است.
۲	عدم اطلاع از مبانی اسلامی	برداشت التقاطی از قرآن و اسلام	نگاه بلمی متکی به قرائت اهل سنت است و از مبانی شیعی غافل مانده که بسیاری از شبهات را پاسخ می‌دهد.
۳	عدم توجه به وجوه ادبی قرآن	اشتباه تلقی کردن برخی واژگان به دلیل اختلاف قرائات	بلمی از وجوه ادبی و اسلوب‌های ویژه قرآن بی‌اطلاع است و اختلاف قرائات را با خطای متنی اشتباه گرفته است.
۴	رسم الخط مصحف عثمانی	وجود اغلاط املائی و تناقض در کتابت	تفاوت رسم الخط، ناشی از ابتدایی بودن خط عربی در صدر اسلام بوده و هیچ خللی در صحت قرائت ایجاد نکرده است.
۵	عدم تغییر اغلاط املائی	پذیرش قرآن با غلط‌های املائی، نشان‌دهنده تحریف است	عدم اصلاح رسم الخط، تدبیری برای جلوگیری از تحریف قرآن بوده و نشان‌دهنده امانت‌داری مسلمانان است.
۶	تواتر شفاهی قرآن	تکیه بر اختلافات مفسران در فهم قرآن	قرآن از طریق تواتر شفاهی حفظ شده و اختلاف مفسران دلیلی بر وجود اشتباه در متن قرآن نیست.
۷	نتیجه‌گیری کلی	اختلاف قرائات و تفاسیر نشان‌دهنده خطای متنی قرآن است	اشتباه گرفتن اختلاف تفسیری با خطای متنی، ناشی از عدم درک ماهیت زبان عربی و فرآیند وحی است.

این جدول نشان می‌دهد که ادعاهای بلمی بر پایه برداشت‌های سطحی و فقدان شناخت دقیق از زبان و فرهنگ قرآنی استوار است. نقدهای علمی ارائه‌شده نیز به‌وضوح ضعف‌های استدلالی او را آشکار می‌سازد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل انتقادی دیدگاه اصلاحی جیمز بلمی درباره واژگان «أَبَا»، «لَمَّا» و «جَبَّت» در قرآن کریم، به بررسی مبانی زبان‌شناختی، تفسیری و تاریخی این واژگان پرداخته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که رویکرد بلمی، که مبتنی بر فرضیه تصحیف و تغییر برخی واژگان قرآنی است، با چالش‌های متعددی روبه‌رو بوده و فاقد پشتوانه قوی در منابع معتبر زبان‌شناسی تاریخی و علوم قرآنی است.

نخست، بررسی ریشه‌شناسی واژگان مذکور نشان داد که این کلمات در ساختار زبان عربی فصیح دارای پیشینه مستحکم و معانی مشخصی هستند که در متون پیشااسلامی و اشعار جاهلی نیز به کار رفته‌اند. این امر ادعای تحریف یا تغییر واژگان را به چالش کشیده و نشان می‌دهد که قرآن از نظام زبانی‌ای بهره می‌برد که کاملاً در سنت زبان عربی کهن جای دارد.

دوم، تحلیل تفسیری منابع کهن، از جمله تفاسیر طبری، راغب اصفهانی و زمخشری، نشان داد که مفسران اسلامی نه تنها تفاسیر متعددی برای این واژگان ارائه داده‌اند، بلکه این تفاسیر از انسجام معنایی در سیاق آیات برخوردارند. در مقابل، تغییرات پیشنهادی بلمی نه تنها موجب از بین رفتن ارتباط معنایی در آیات می‌شود، بلکه در برخی موارد با قواعد دستور زبان عربی نیز ناسازگار است.

سوم، مقایسه تطبیقی واژگان مورد بحث با زبان‌های سامی، به‌ویژه عبری و آرامی، نشان داد که گرچه برخی شباهت‌های زبانی میان این زبان‌ها و عربی وجود دارد، اما این شباهت‌ها لزوماً به معنای دخالت زبان‌های دیگر در شکل‌گیری متن قرآن نیست. تحلیل دقیق نشان داد که واژگان «أَبَا»، «لَمَّا» و «جَبَّت» در زبان عربی ریشه‌دار بوده و تغییرات پیشنهادی بلمی مبتنی بر قیاس‌های نادرست است.

چهارم، بررسی انتقادی سایر مطالعات مستشرقان درباره واژگان قرآنی، از جمله آثار آرتور جفری و کریستوف لوکزنبرگ، نشان داد که بسیاری از این پژوهش‌ها بر اساس پیش‌فرض‌های خاصی در مورد منشأ قرآن و ساختار زبانی آن بنا شده‌اند. درحالی‌که پژوهش‌های زبان‌شناختی نوین نشان می‌دهند که قرآن از یک نظام زبانی مستقل برخوردار بوده و واژگان آن در چارچوب زبان عربی فصیح معنا می‌یابند.

در مجموع، پژوهش حاضر نشان داد که نظریات بلمی درخصوص اصلاح برخی واژگان قرآن، از منظر زبان‌شناسی، تفسیری و تاریخی، قابل قبول نیست و مستندات وی از قوت علمی لازم

برخوردار نیستند. این تحقیق با تأکید بر اصالت و انسجام زبانی قرآن، بر اهمیت تحلیل واژگان در بستر صحیح تاریخی و تفسیری تأکید کرده و ضرورت بازبینی انتقادی دیدگاه‌های مستشرقان در این حوزه را یادآور می‌شود.

در نهایت، پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌های آینده، با استفاده از ابزارهای مدرن زبان‌شناسی رایانشی و تحلیل‌های مبتنی بر داده‌های گسترده‌تر، به بررسی دقیق‌تر واژگان قرآن بپردازند تا شناختی جامع‌تر از ساختار زبانی و تحول معنایی آن ارائه شود.

فهرست منابع

- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو. تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر). تحقیق: محمد حسین شمس الدین. بیروت: دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۱۹ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. چاپ سوم. بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
- اندلسی، أبی حیان محمد بن یوسف. البحر المحيط فی التفسیر. بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
- بستانی، فواد افرام. فرهنگ أبجدی عربی-فارسی. ترجمه: رضا مهیار. مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البيت (علیهم السلام)، ۱۳۳۰ش.
- جزینی، غلامعلی و حسن رضایی هفتادار. «تحلیل انتقادی دیدگاه جیمز بلمی درباره آیه ۸۸ سوره زخرف». دوفصلنامه علمی مطالعات قرائت قرآن، دوره ۱۰، شماره ۱۹، صص ۱۱۸-۱۴۷، ۱۴۰۱ش.
- جعفری، یعقوب. کوثر. قم: انتشارات هجرت، ۱۳۷۶ش.
- جمعی از مترجمان. ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تحقیق: رضا ستوده. تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰ش.
- _____ ترجمه تفسیر جوامع الجامع. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷ش.
- جوادی آملی، عبدالله. قرآن در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱ش.
- خانی، رضا و حشمت‌الله ریاضی. ترجمه بیان السعادة فی مقامات العبادة. تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۲ش.
- خسروی حسینی، سید غلامرضا. ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن. چاپ دوم. تهران: انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۵ش.
- دانشگاه مفید، مرکز مطالعات قرآن. معرفت قرآنی. قم: انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۹۵ش.
- داورپناه، ابوالفضل. انوار العرفان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات صدر، ۱۳۷۵ش.
- درویش، محیی‌الدین. إعراب القرآن و بیانه. چاپ چهارم. سوریه: دارالإرشاد، ۱۴۱۵ق.

رضایی هفتادر، حسن. «زیست‌شناخت برخی خاورشناسان و آثار آنان». قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۹، صص ۱۷۱-۱۹۰، ۱۳۸۹ ش.

سیوطی، جلال‌الدین. الدر المنثور فی تفسیر المأثور. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
طباطبایی، سید محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ ق.

طبرسی، فضل بن حسن. مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. چاپ سوم. تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.

طیب، سید عبدالحسین. أطيّب البیان فی تفسیر القرآن. چاپ دوم. تهران: ۱۳۷۸ ش.
فراهیدی، خلیل بن احمد. کتاب‌العین. چاپ دوم. قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۰ ق.
فقهی‌زاده، عبدالهادی و حسام‌امامی دانالو. «مسجل؛ پیشنهادی ناصحیح و غیرعالمانه». پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، شماره ۲، صص ۱۱۵-۱۲۸، ۱۳۹۳ ش.

فیومی، احمد بن محمد. مصباح‌المنیر فی غریب‌الشرح‌الکبیر. قم: دار‌الهجرة، بی‌تا.
قرشی، سید علی‌اکبر. قاموس قرآن. چاپ ششم. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
مجلسی، محمدباقر. بحار‌الأنوار. جلد ۴۰. بیروت: مؤسسة‌الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
مصطفوی، حسن. التحقیق فی کلمات القرآن‌الکریم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
معرفت، محمدهادی. التمهید فی علوم القرآن. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۵ ق.
_____ التفسیر‌الأثری‌الجامع. 6 جلد. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۴۲۹ ق.

_____ نقد شبهات پیرامون قرآن کریم. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۸۵ ش.

مغنیه، محمدجواد. تفسیر‌الکاشف. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه، ۱۴۲۴ ق.
مکارم شیرازی، ناصر. الأمثل فی تفسیر کتاب‌الله‌المنزل. قم: مدرسه امام علی بن ابی‌طالب (ع)، ۱۴۲۱ ق.

مصطفوی، حسن. التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
 موسوی همدانی، سید محمدباقر. ترجمه تفسیر المیزان. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی
 جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۳۷۴ ش.

McAuliffe, Jane Dammen (General Editor). *Encyclopaedia of the Qur'ān*.
 Volume Five: *Criticism in Qur'ānic Textual Studies*. Leiden: Brill, 2006,
 pp. 238-252.

Bellamy, James A. "Some Proposed Emendations to the Text of the Koran".
Journal of the American Oriental Society, 113(4), 1993, pp. 562-573.

References

- Andalusī, Abū Ḥayyān Muḥammad bin Yūsuf, *al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr* (The Comprehensive Ocean in Exegesis), Beirut: Dār al-Fikr, 1420 AH (1999 CE).
- Bellamy, James A. "Some Proposed Emendations to the Text of the Koran". *Journal of the American Oriental Society*, 113(4), 1993, pp. 562-573.
- Bustānī, Fu'ād Afrām, *Farhang-i Abjadī 'Arabī-Fārsī* (Arabic–Persian Alphabetical Dictionary), trans. Riḍā Mahyār, Mu'assisah Taḥqīqāt wa Nashr Ma'ārif Ahl al-Bayt, 1330 SH (1951 CE).
- Dānishgāh Mufīd, Markaz Muṭāla'āt Qur'ān, Ma'rifat-i Qur'ānī (Qur'anic Knowledge), Qom: Intishārāt Dānishgāh Mufīd, 1395 SH (2016 CE).
- Darwīsh, Muḥyī al-Dīn, *I'rāb al-Qur'ān wa Bayānuh* (The Grammatical Analysis and Explanation of the Qur'an), 4th ed., Syria: Dār al-Irshād, 1415 AH (1994 CE).
- Dāwarpnah, Abū al-Faḍl, *Anwār al-'Irfān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Lights of Gnosis in Qur'anic Exegesis), Tehran: Intishārāt Ṣadr, 1375 SH (1996 CE).
- Farāhīdī, Khalīl bin Aḥmad, *Kitāb al-'Ayn* (The Book of the Source), 2nd ed., Qom: Intishārāt Hijrat, 1410 AH (1989 CE).
- Fayyūmī, Aḥmad bin Muḥammad, *Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr* (The Illuminating Lamp on the Rare Words of the Great Commentary), Qom: Dār al-Hijrah, n.d.
- Fiqhīzādah, 'Abd al-Hādī & Hassām Imāmī Dānālū, "Musaḡḡal; A Wrong and Unscientific Suggestion," *Pazhūhish-nāmāh-yi Tafsīr wa Zabān Qur'ān*, no. 2, 1393 SH (2014 CE): 115–128.
- Ibn Kathīr Dimashqī, Ismā'īl bin 'Umar, *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (Ibn Kathīr) (Exegesis of the Magnificent Qur'an), ed. Muḥammad Ḥusayn Shams al-Dīn, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Alī Baydūn, 1419 AH (1998 CE).
- Ibn Manẓūr, Muḥammad bin Mukarram, *Lisān al-'Arab* (The Tongue of the Arabs), 3rd ed., Beirut: Dār Ṣādir, 1414 AH (1993 CE).
- Ja'farī, Ya'qūb, Kawthar, Qom: Intishārāt Hijrat, 1376 SH (1997 CE).
- Jam'ī az Mutarjimān, *Tarjuma-yi Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Translation of Majma' al-Bayān in Qur'anic Exegesis), ed. Riḍā Sutūdeh, Tehran: Intishārāt Farāhānī, 1360 SH (1981 CE).
- Jam'ī az Mutarjimān, *Tarjuma-yi Tafsīr Jawāmi' al-Jāmi'* (Translation of Tafsīr Jawāmi' al-Jāmi'), Mashhad: Bunyād Pizhūhish-hā-yi Islāmī Āstān Quds Raḍawī, 1377 SH (1998 CE).

- Jawādī Āmulī, 'Abdullāh, Qur'ān dar Qur'ān (The Qur'an in the Qur'an), Qom: Markaz Nashr Isrā', 1381 SH (2002 CE).
- Jazīnī, Ghulām 'Alī & Ḥasan Riḍā'ī Haftādar, "A Critical Analysis of James Bellamy's View on Verse 88 of Sūrat al-Zukhruf," Biannual Journal of Qur'ānic Qirā'āt Studies, vol. 10, no. 19, 1401 SH (2022 CE): 118–147.
- Khānī, Riḍā & Hashmatullāh Riyāzī, Translation of Bayān al-Sa'ādah fī Maqāmāt al-'Ibādah (Translation of Bayān al-Sa'ādah on the Stations of Worship), Tehran: Markaz Chāp wa Intishārāt Dānishgāh Payām Nūr, 1372 SH (1993 CE).
- Khasravī Husaynī, Sayyid Ghulām Riḍā, Translation and Study of Mufradāt Alfāz al-Qur'ān (Translation and Analysis of the Vocabulary of the Qur'an), 2nd ed., Tehran: Intishārāt Murtazavī, 1375 SH (1996 CE).
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, al-Tafsīr al-Atharī al-Jāmi' (The Comprehensive Tradition-Based Exegesis), 6 vols., Qom: Mu'assasah Farhangī Intishārātī al-Tamhīd, 1429 AH (2008 CE).
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, al-Tamhīd fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Introduction to the Sciences of the Qur'an), Qom: Mu'assasah Nashr Islāmī, 1415 AH (1994 CE).
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, Naqd-i Shubuhāt Pirāmūn-i Qur'ān-i Karīm (Critique of the Suspicions Surrounding the Noble Qur'an), Qom: Mu'assasah Farhangī Intishārātī al-Tamhīd, 1385 SH (2006 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir, Biḥār al-Anwār, vol. 40, Beirut: Mu'assasat al-Wafā', 1404 AH (1984 CE).
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, al-Amthal fī Tafsīr Kitāb Allāh al-Munzal (The Best Examples in the Exegesis of the Revealed Book of God), Qom: Madrasah Imām 'Alī bin Abī Ṭālib (a.s.), 1421 AH (2000 CE).
- McAuliffe, Jane Dammen (General Editor). *Encyclopaedia of the Qur'ān*. Volume Five: *Criticism in Qur'ānic Textual Studies*. Leiden: Brill, 2006, pp. 238-252.
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād, Tafsīr al-Kāshif (The Revealing Commentary), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1424 AH (2003 CE).
- Mūsawī Hamadānī, Sayyid Muḥammad Bāqir, Translation of Tafsīr al-Mīzān, 5th ed., Qom: Daftar Nashr Islāmī Jāmi'ah Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah, 1374 SH (1995 CE).
- Muṣṭafawī, Ḥasan, al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm (The Investigation into the Words of the Noble Qur'an), Tehran: Bunggāh Tarjumah wa Nashr Kitāb, 1360 SH (1981 CE).

- Muṣṭafawī, Ḥasan, *al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm* (The Investigation into the Words of the Noble Qur'an), Tehran: Bunggāh Tarjumah wa Nashr Kitāb, 1360 SH (1981 CE).
- Qurashī, Sayyid 'Alī Akbar, *Qāmūs al-Qur'ān* (The Lexicon of the Qur'an), 6th ed., Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1371 SH (1992 CE).
- Riḍā'ī Haftādar, Ḥasan, "Zīst-shinākht-i Barkhī Khāvar-shināsān wa Āthār Ānān" (Biological Overview of Some Orientalists and Their Works), *Qur'ān-pazhūhī Khāvar-shināsān*, no. 9, 1389 SH (2010 CE): 171–190.
- Suyūfī, Jalāl al-Dīn, *al-Durr al-Manthūr fī Tafsīr al-Ma'thūr* (The Scattered Pearls on the Traditions-Based Exegesis), Qom: Kitābkhānah Āyatullāh Mar'ashī Najafī, 1404 AH (1983 CE).
- Ṭabātabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Balance in the Interpretation of the Qur'an), 5th ed., Qom: Daftar Nashr Islāmī Jāmi'ah Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah, 1417 AH (1996 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl bin Ḥasan, *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Compendium of the Elucidation of the Qur'an), 3rd ed., Tehran: Intishārāt Nāṣir Khusraw, 1372 SH (1993 CE).
- Ṭayyib, Sayyid 'Abd al-Ḥusayn, *Aṭyab al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Purest Explanation in Qur'anic Exegesis), 2nd ed., Tehran, 1378 SH (1999 CE).